

Мазур О.О.

Складні сполучниково- безсполучникові конструкції у творах Р.Іваничука ("Яничари", "Журавлиний крик")

У сучасній українській літературній мові ми далеко не завжди натрапляємо на елементарні (з двох простих частин) різновиди складного речення. Маємо на увазі елементарні складносурядні речення, елементарні складнопідрядні речення, елементарні складні речення із взаємозалежними предикативними частинами, елементарні складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. У нашому мовленні (усному й писемному) є чимало таких утворень, у яких одночасно наявні сполучниковий зв'язок і безсполучникове поєднання речень.

Багатокомпонентні складні синтаксичні утворення (три і більше предикативні частини) можна назвати сполучниково-безсполучниковими або ж безсполучниково-сполучниковими, виходячи з того, який тип зв'язку є вирішальним, ведучим (домінуючим). Проте необхідно зазначити, що у багатокомпонентних сполучниково-безсполучникових утвореннях у багатьох випадках важко визначити ведучий тип зв'язку. Маємо приклади конструкцій, у яких на першому рівні членування на предикативні частини (при наявності багатьох компонентів) домінуючими одночасно можуть виступати і сполучниковий зв'язок (сурядний чи підрядний), і безсполучникове поєднання простих речень.

Сполучниково-безсполучникові конструкції (а саме така назва аналізованих утворень, на нашу думку, є найбільш відповідною) досить різноманітні з погляду синтаксичних можливостей поєднання предикативних частин в одне розгорнуте речення-утворення і гнучкості цих частин.

Багатокомпонентні сполучниково-безсполучникові утворення в українському мовознавстві досліджені недостатньо. Окрім розвідки Шульжука К.Ф. (1), розділу у "Граматичі української мови" за редакцією Вихованця І.Р. (2) і декількох параграфів у

підручниках сучасної української літературної мови (3,4,5) інших досліджень немає. Названих праць явно недостатньо, зважаючи на поширеність таких синтаксичних конструкцій у нашому мовленні. Дослідження сполучниково-безсполучникових конструкцій викликає зацікавлення насамперед із погляду сполучуваності (поєднання) різних типів зв'язку (сурядного, підрядного, безсполучникового), семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами та компонентами таких структур.

За характером використання синтаксичних зв'язків мовознавці виділяють декілька типів багатокомпонентних складних речень. Так, Вихованець І.Р. у згадуваній вище "Граматичі" подає досить розлогу класифікацію із шести позицій:

1) конструкції із сурядним і підрядним зв'язками;

2) конструкції із сурядним і предикативним зв'язками;

3) конструкції з підрядним і предикативним зв'язками;

4) конструкції із сурядним і недиференційованим синтаксичним зв'язками;

5) конструкції із підрядним і недиференційованим синтаксичним зв'язками;

6) конструкції з сурядним, підрядним, предикативним і недиференційованим зв'язками.

Найпоширенішими з названих неелементарних (багатокомпонентних, ускладнених) конструкцій є сурядно-підрядні складні речення, в яких одні предикативні частини поєднано засобами сурядного зв'язку, інші - підрядними. Наприклад: *У хаті вже було повно людей і тютюновий дим ходив над головою хвилями, коли Юхим переступив через поріг (А.Головка).*

Тут між першим та другим реченням - сурядний зв'язок, а між першим, другим і третім - підрядний ([] і [], коли ()).

І все ж, проаналізувавши близько півтисячі багатокомпонентних утворень (на матеріалі двох творів Романа Іваничука - "Яничари" та "Журавлиний крик"), ми переконалися, що класифікація складних сполучниково-безсполучникових конструкцій, запропонована академіком Шульжуком К.Ф., є максимально повною і найбільш вдалою (див. таблицю 1).

Різновиди конструкцій	Частота використання (у % до 3000 утворень)	Кількість предикативних компонентів у відповідному різновиді у %										Середня довжина конструкцій	
		3	4	5	6	7	8	9	10 і більше				
I. <u>Сполучниково-безсполучникові утворення із сурядністю і безсполучниковим посліданням:</u>													
1. із сурядністю і однорідною безсполучниковістю;	5,3	10	20	41	20	6	1	1	1	1	10 і більше	5	
2. із сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю;	3,4											6	
3. із сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю;	1,8											5	
II. <u>Сполучниково-безсполучникові утворення із підрядністю і безсполучниковим посліданням:</u>	0,6											4	
1. із підрядністю і однорідною безсполучниковістю;	7,0	17	26	16	24	10	4	1,2	0,8			5	
2. із підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю;	3,6											5	
3. із підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю;	2,3											4	
III. <u>Сполучниково-безсполучникові утворення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим посліданням:</u>	1,4											6	
1. із сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю;	3,0	7	24	30	21	9	4	2	3			6	
2. із сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю;	1,6											5	
3. із сурядністю, підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю.	0,5											6	
	0,9											7	

Враховуючи наявність у таких утвореннях сполучникового (сурядного чи підрядного) зв'язку і безсполучникового поєднання, автор виділяє три типи таких утворень:

- 1) із сурядністю і безсполучниковим поєднанням;
- 2) із підрядністю і безсполучниковим поєднанням;
- 3) із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим поєднанням.

Дана класифікація повністю відповідає традиційному поділу сполучникових речень на складносурядні, складнопідрядні та складні речення з одночасним поєднанням сурядності і підрядності. Безсполучникові конструкції поділяються на утворення з однотипними частинами, різнотипними та змішаного типу. Наприклад:

Мріли проти сонця кипариси, спиналися разом із ними до неба мінарети Айя-Софії, по той бік затоки мовчала завжди гамірна Галата, а султанський палац Біюк - сарай причаївся, мов до стрибка, на горбатому клину між Босфором і Золотим Рогом (6).

Наведена сполучниково-безсполучникова конструкція членується на чотири прості частини. Ведучим є безсполучниковий зв'язок, що поєднує перше, друге та третє однотипні речення. Лише остання частина зв'язана із попереднім сурядним сполучником.

Розглянуте речення повністю відповідає першому типу даних утворень.

1. Сполучниково - безсполучникові конструкції із сурядністю і безсполучниковим поєднанням.

В залежності від характеру зв'язків між частинами виділяємо три різновиди таких конструкцій:

- а) із сурядністю і однорідною безсполучниковістю;
- б) із сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю;
- в) із сурядністю та однорідною і неоднорідною безсполучниковістю.

Для перших двох різновидів необхідно як мінімум три частини, для останнього - чотири.

Закатували Підкову пяхи, вмер Сагайдачний від турецьких ран, вбили Острияницю таки свої на висланні в Чугуєвому городищі, внук Байди Ярема обсадив дороги живоплоттю своїх братів, і прослиз по Україні ганебний час байдужості (7).

Дана структура являє собою теоретично незамкнений ряд предикативних компонентів, причому ведучим є безсполучниковий зв'язок.

Конструкції з сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю за характером відношень між частинами наближаються до складних речень із сурядністю і підрядністю. Найбільш типовими серед них є трьох- і чотирьохкомпонентні утворення:

Де так добре вміють лікувати від злих очей, як тут: ось притулти хтось тобі до чола лезо ножика з чорною колодочкою, а тоді й відьма не владна над тобою (8).

Менш поширеними у порівнянні з двома

попередніми різновидами є конструкції з сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю. Складаються вони щонайменше з чотирьох простих речень і найчастіше мають будову розгорнутих структур, у яких важко обійтися без підрядного зв'язку для повного вираження складної думки:

Вичікували старшини, почала ремствувати сірома - коли ж то подасться Лантух у депутацію до Петербурга сам; він посилав у столицю розумніших за себе, а ті поверталися з порожніми руками: не бажать з ними розмовляти вельможі, жадають кошого (9).

2. Сполучниково - безсполучникові утворення і з підрядністю і без сполучниковим поєднанням.

Конструкції даного типу є досить широко вживаними в сучасній українській літературній мові. Визначальною у них є безсполучниковість, бо підрядний зв'язок, як правило, внутрішній. Виходячи з цього, виділяємо три різновиди конструкцій із підрядністю і безсполучниковим поєднанням:

- а) з підрядністю й однорідною безсполучниковістю;
- б) з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю;
- в) з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю.

Рипіли вози, висла над Україною прощальна пісня, падала в холодні тумани, тягнулись валкою сімсот сімей козацьких ізгоїв у Білгород присягати на вірність сусідові, щоб дав притулок у своїх хоромах (10).

Дане утворення складається з чотирьох частин, хоча регулярними в першому різновиді можна вважати конструкції з трьох-восьми компонентів. Статистика свідчить, що найбільш поширені трьох- і п'ятикомпонентні складні поєднання. Вони часто є досить розгорнутими і можуть становити тексти.

Сполучниково - безсполучникові конструкції з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю так само широко функціонують у сучасній українській мові. У порівнянні з попередніми вони є більш компактними, що зумовлено більшою змістовою і структурною спаяністю частин.

А безжурна Мальва точила худими ноженятами висохлий тамарикс, зривала жовті квіти і зачарованими очима вдивлялась у міражну далечинь степу: перед нею розкривався ще не бачений світ, той, що був дотепер чомусь закритий решіткою ниток на кроснах (11).

Конструкції третього різновиду (з підрядністю й однорідною та неоднорідною безсполучниковістю) складаються щонайменше з чотирьох простих речень (компонентів). Найчастіше зустрічаються чотирьох- і семикомпонентні утворення:

Кишла Галата купцями, волоцюгами й послами, що прибували з різних країн на прийом до нового султана; брязкала зброя на Скутарі - рихтувалися яничари до нових походів; награвали сумні арабські мелодії єгипетські мандрівні скрипалі й флеймісти, розсівшись біля кафедрів у тінях платанів (12).

3. Сполучниково - безсполучникові конструкції

із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим поєднанням.

Такий тип утворень достатньо поширений у сучасній українській мові. В залежності від комбінації сурядного, підрядного та безсполучникового зв'язків виділяємо три основні різновиди цих конструкцій:

а) з сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю;

б) з сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю;

в) з сурядністю, підрядністю та однорідною і неоднорідною безсполучниковістю.

Складні сполучниково-безсполучникові утворення першого різновиду зустрічаються в сучасній українській літературній мові найчастіше. Мінімальна кількість предикативних частин - чотири, хоча постійно реалізуються в мовленні чотири - і восьмикомпонентні структури. Порядок розміщення простих речень і частин - вільний.

Думає я, що побачу темряву і глупоту, а зустрівся з благородним пресрінням осліплених богатирів; думає я, що зустрінуся з озлобленням до мене, турка, а побачив високе благородство, пошану до розуму, ненависть до кайданів (13).

У даному випадку сполучниково-безсполучникова конструкція складається із п'яти предикативних частин, а складнопідрядне речення розміщене на початку структури.

Наведемо інший приклад.

Засвітила таволга, пробіг ключник між рядами, лупцюючи направо й наліво, верещав, і вирвалась раптом нерівна пісня - здалося, що це він, ключник, примусив людей заспівати (14).

Конструкція складається із п'яти частин, але два прості речення, поєднані підрядним зв'язком, знаходяться в кінці сполучниково-безсполучникового утворення, що має таку загальну будову: [], [], і [] - [], що ().

Конструкції з сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю, за даними нашого дослідження, вживаються втричі рідше і складаються найчастіше з чотирьох-п'яти компонентів. Порядок розміщення частин довільний.

Є воля долі, і опирайтесь їй безглуздо - вона байдужа до людських прагнень, як ось байдужі ці великі пташині очі до горя бранців, із яких знущається здичавіла татарва (15).

Наведена п'ятикомпонентна конструкція

включає в себе два прості речення і складнопідрядне з послідовною підрядністю. На першому рівні членування визначальним є сурядний зв'язок. Синтаксичні особливості таких утворень можуть позначатися на письмі пунктуаційно:

То слухай, що я тобі наказую: скачи в Салачик і знайди мені ту циганочку-красуню, в якій очі світяться вогнем, а стан гнучкіший від лози (16).

Варто також відмітити закономірність: кількість варіантів поєднання компонентів тим більша, чим більше частин містить сама конструкція. Візьмемо для прикладу таке сполучниково-безсполучникове утворення:

Зовсім юна красуня, ще дитина, дивилася на Іслама великими синіми очима, страх спливав з її обличчя, вона прикипала поглядом до лицаря в голубому кафтані, наче впізнавала його; в Іслама дивно, по-юнацьки, стиснулося серце: він ще не зустрів такої свіжої краси і вмить забув про єгипетську чарівницю, з якою тільки що бажав провести ніч (17).

Маємо зразок конструкції з сурядністю, підрядністю та однорідною і неоднорідною безсполучниковістю, найбільш різнопланового сполучниково-безсполучникового утворення, що складається із семи компонентів. Визначальною у ньому є однорідна безсполучниковість:

[], [], [[], наче ()]; []: [], (з якою...).

Регулярними є конструкції з п'яти-восьми компонентів, проте деколи в художніх творах зустрічаємо утворення, що налічують у своїй структурі до 20, а то й більше простих речень. Такі синтаксичні одиниці (власне, утворення, конструкції, об'єднання речень) - показник їх змістової та структурної цілісності.

Як бачимо, складні сполучниково-безсполучникові конструкції (сполучниково-безсполучникові багатоконпонентні утворення) в сучасній українській літературній мові реалізуються у трьох типах (дев'яти різновидах), що дає право говорити і про її (мови) синтаксичне багатство, і про невичерпні можливості формулювання наших найрізноманітніших думок. Дана розвідка є лише першою нашою спробою розглянути проблему складних сполучниково-безсполучникових конструкцій на конкретних літературних творах, аби згодом вийти на більш повне і серйозне дослідження цього явища в сучасній українській літературній мові.

Література:

(1) Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис.- К., 1993.

(2) Шульжук К.Ф. Складні багатоконпонентні речення в українській мові.- К., 1986.

(3) Сучасна українська літературна мова (За ред. Плющ М.Я.).- К., 1994.- С. 388-391.

(4) Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова. Довідник.- К., 1993.- С. 298.

(5) Юцук І.П. Українська мова.- К., 1984.- С. 261-262.

(6) Іванчук Роман. Яничари.- К., 1993.- С. 48.

(7) Там же.- С. 20.

(8) Там же.- С. 109.

(9) Іванчук Роман. Журавлиний крик.- Львів, 1989.- С. 23.

(10) Іванчук Роман. Яничари.- К., 1993.- С. 21.

(11) Там же.- С. 24.

(12) Там же.- С. 86-87.

(13) Там же.- С. 12.

(14) Там же.- С. 65.

(15) Там же.- С. 63.

(16) Там же.- С. 123-124.

(17) Там же.- С. 124.